

Chalupa, Aleš

Africa (Africa Proconsularis, Creta et Cyrenaica, Mauretania Caesariensis et Mauretania Tingitana)

In: Chalupa, Aleš. *Římský kult boha Mithry : atlas lokalit a katalog nálezů I*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2023, pp. [43]-62

ISBN 978-80-280-0275-6 (brožováno); ISBN 978-80-280-0276-3 (online ; pdf)

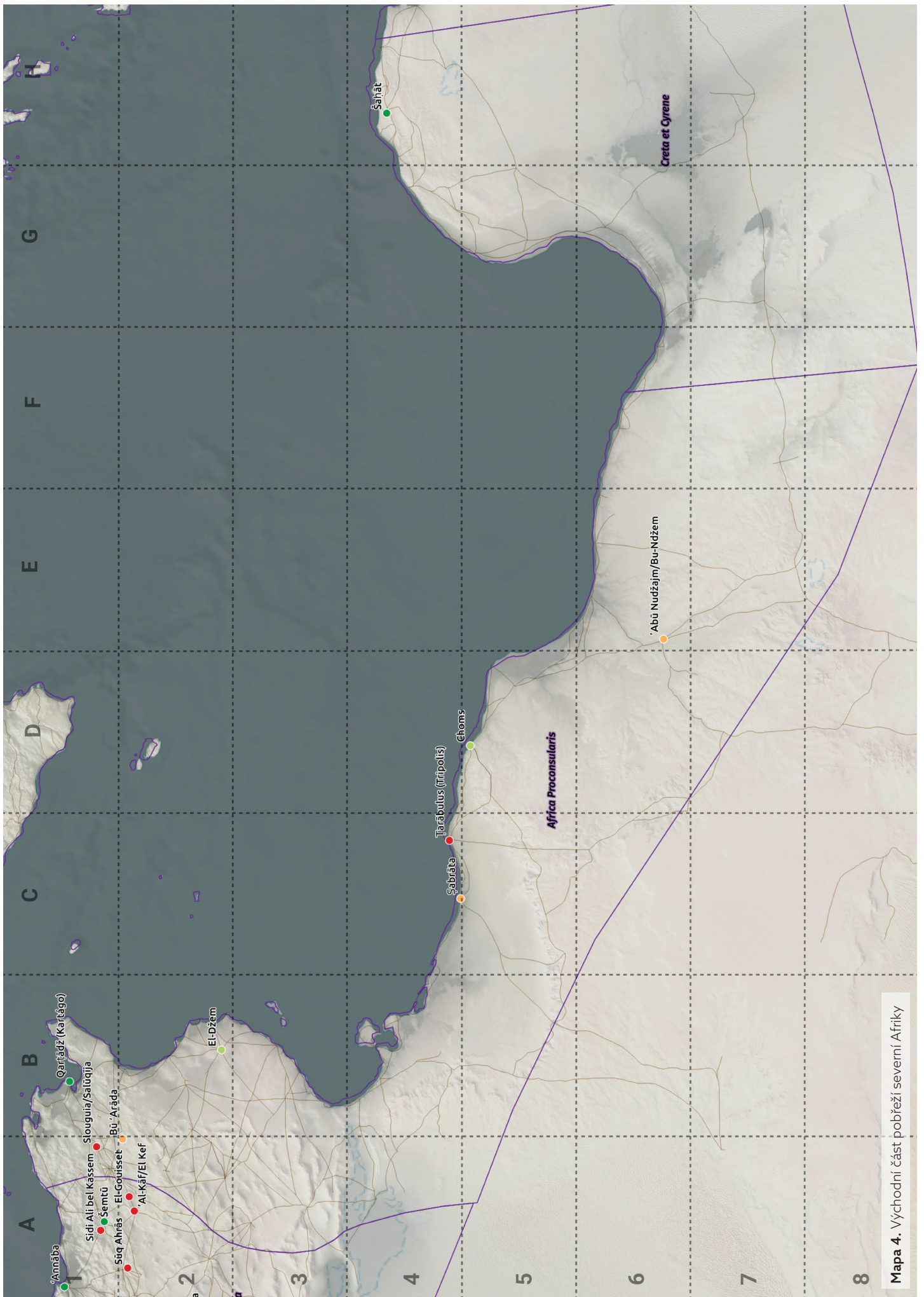
Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.78346>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20230704

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3 AFRICA (AFRICA PROCONSULARIS,
CRETA ET CYRENAICA, MAURETANIA
CAESARIENSIS ET MAURETANIA TINGITANA)

Mapa 4. Východní část pobřeží severní Afriky

Africa Proconsularis (et Numidia)

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
'Abū Nudžajm/ Bu Ndžem	Gholaia	Afr	LY	Nápis na úhelném kameni oblouku (<i>CIMRM</i> 116 = HD059757 = <i>IRT</i> 917).
'Al-Kāf/El Kef	Sicca Veneria	Afr (Num)	TN	Nápis (<i>CIMRM</i> 147 = HD027870).
'Al-Qantara/El Kantara	Calceus Hercules/Ad Calceum Hercules	Afr (Num)	DZ	Nápis (HD025891 = Carcopino 1925: 50).
'Annāba	Hippo Regius	Afr (Num)	DZ	Nápis (EDCS-63300078)
Bū 'Arāda	Aradi	Afr	TN	Nápis (HD009617).
El-Džem	Thysdrus/ Thisdrus/ Θύσδρος	Afr	TN	Oltář s nápisem (Slim 1982).
El-Gouisset	Ucubi	Afr	TN	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 143 = EDCS-26100089).
Chenšela	Mascula Tiberia	Afr (Num)	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 133 = EDCS-18300247).
Choms	Leptis Magna/Lepcis Magna/ Λεπτις ή Μεγάλη	Afr	LY	Soška světloňose s nápisem (<i>CIMRM</i> 108/109a = HD059519 = <i>IRT</i> 667a); podstavec s nápisem pro sošku druhého světloňose (<i>CIMRM</i> 110/109b = <i>IRT</i> 667b). Hlava sošky mladíka s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 111). Reliéf s údajným vyobrazením Mithry (<i>CIMRM</i> 112).
				Malá socha s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 119).
Qartādž (Kartágo)	Karthāgōn/Carthago	Afr	TN	Nápis (HD026286 = <i>CCCA</i> V, 96–97). Dvě terakotové sošky Mithry (<i>CIMRM</i> 118); nápis (<i>CIMRM</i> 120 = Berger 1912 = Honeyman 1940). Mithraeum (Picard 1946–1949: 367).
Qusanīfīnah	Cirta/Constantina	Afr (Num)	DZ	Mithraeum (viz nápis <i>CIMRM</i> 129); nápis (<i>CIMRM</i> 129 = EDCS-13002004 = <i>LSA</i> -2319). Nápis (<i>CIMRM</i> 130 = EDCS-13001998).

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
Šabrāta	Sabratha/Sabrata	Afr	LY	Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> II, s. 18 = HD059011 = <i>IRT</i> 11). Urna s vyobrazením Mithry zabíjejícího býka (<i>CIMRM</i> 117).
Sidi Ali bel Kassem	Thuburnica	Afr (Num)	TN	Dva oltáře s nápisy (<i>CIMRM</i> 141 = EDCS-25601025 a EDCS-26500726).
Stidi 'Okba		Afr (Num)	DZ	Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 144 = EDCS-20300062). Mithraeum (viz nápis <i>CIMRM</i> 144). Mithraeum (<i>CIMRM</i> 121).
Skikda/ Philippeville	Rusicade/Thapsus	Afr (Num)	DZ	Fragment sochy zobrazující tauroktonii (<i>CIMRM</i> 122); sošky Cautia a Cautopata (<i>CIMRM</i> 123–124); soška bytosti se lví hlavou (<i>CIMRM</i> 125 = B12); fragment sochy Silvana (<i>CIMRM</i> 126); fragment sochy s vyobrazením zrození Mithry ze skály (<i>CIMRM</i> 127); váza s hadím motivem (<i>CIMRM</i> 128). Hlava sošky zobrazující Mithru (Hanoune 1987: 185, pozn. 13).
Slouguia/Salūqija	Chridibbia	Afr	TN	Nápis (<i>CIMRM</i> 142 = EDCS-17701201).
Sūq Ahrās	Thagaste	Afr (Num)	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 146 = EDCS-13001384).
Šemtū	Simitthu/Simitthus/Simitu	Afr (Num)	TN	Deska s nápisem (<i>AE</i> 1992, č. 1823 = HD053982 = Sānger-Böhm 2014: 276–278).
Ṭarābulus (Tripolis)	Eóα/Oea/Osa	Afr	LY	Dvě skalní hrobky s nápisy (<i>CIMRM</i> 113/114–115 = <i>IRT</i> 239a–b = HD033033 = HD059210 = HD033036). Mithraeum I (<i>CIMRM</i> 138A = Le Glay 1954); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138B = Le Glay 1954: 272–273 = HD019230); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138C = Le Glay 1954: 273–274 = HD019233); oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 138D = Le Glay 1954: 274–275 = HD019236). (V blízkosti mithraea I): Fragmenty desky s nápisem (<i>CIMRM</i> 138F + <i>CIMRM</i> 136 = HD011798 = Marcillet-Jaubert 1974). Dva oltáře dedikované Silvanovi, oltář zasvěcený planetám a oltáře zasvěcené dalším božstvům (<i>CIMRM</i> 138E).
Tazūlt	Lambaesis	Afr (Num)	DZ	Mithraeum II (viz <i>CIMRM</i> 135). Individuální nálezy: oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 134 = <i>CIMRM</i> II, s. 19 = EDCS-20600125); nápis (<i>CIMRM</i> 135 = EDCS-20600126); nápis (<i>CIMRM</i> 137 = HD029262); nápis (HD011822 = Le Glay 1971: 150–151); nápis (HD021641). Nápis (<i>CIMRM</i> 139 = HD027370). Fragment nápisu (HD011825 = Le Glay 1971: 151). Nápis (HD009638).

Současný název lokality	Antický název lokality	Římská provincie	Stát	Typ nálezu
Tiddis	Tiddis/Castellum Tidditanorum	Afr (Num)	DZ	Mithraeum I (viz nápis <i>CIMRM</i> 162); nápis na stěně vedle vchodu do jeskyně (<i>CIMRM</i> 162 = Berthier 1945: č. 3 [s. 16–20] = HD020637); relief s vyobrazením býčí hlavy a stuhu (Voorwinden & Berthier 1974: 183 a obr. 9).
				Mithraeum II (Berthier 1945: 20).
Timqad	Thamugadi/Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi	Afr (Num)	DZ	Fragment sošky světloňoše (<i>CIMRM</i> 131). Nápis (<i>CIMRM</i> 132 = EDCS-20100178).
Zāna El Beidā'	Diana Veteranorum	Afr (Num)	DZ	Nápis (<i>CIMRM</i> 140 = HD033595).
Creta et Cyrenaica				
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu	
Šahāt	Κορήνη/Cyrene/Cyrenae	LY		Fragment sochy s vyobrazením tauroktonie (<i>CIMRM</i> 107). Hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou (<i>CIMRM</i> 106). Mithraeum (Stucchi 1975: 266–267; 1981).
Mauretania Caesariensis				
Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu	
'Ain Gahra/El-Gahra		DZ		Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 153 = Carcopino 1925: 49 = HD062530).
'Ain Toukria, Chemisti		DZ		Mramorová deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 152 = EDCS-26800757).
Bir Ḥaddāda	Centenarium Solis	DZ		Deska s nápisem (<i>CIMRM</i> 150 = EDCS-24900502).
Chemis Miliāna/Affreville	Manliana	DZ		Nápis (<i>CIMRM</i> 157 = EDCS-25300005).
Madinat AHDžazā'ir (Alžír)	Icosium	DZ		Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 151 = EDCS-23500012 = Le Glay 1968: 47 a obr. 34).
Mūzāja		DZ		Nápis (<i>CIMRM</i> 154 = EDCS-23500035).
Sēṭif	Sitifis	DZ		Relief s vyobrazením tauroktonie a nápisem (<i>CIMRM</i> 148/149 = EDCS-24400489).
Šeršell	Iol Caesarea/Colonia Claudia Caesarea	DZ		Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 155 = EDCS-23500077). Oltář s nápisem (<i>CIMRM</i> 156 = EDCS-23500086).

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Timziouin, Saïda	Lucu	DZ	Fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie (CIMRM 158).
Ṭobna	Tubunae/Thubunae/Tubonae	DZ	Nápis (HD015358).
Zrāja	Zarai	DZ	Nápis (CIMRM 145 = EDCS:23100344).

Mauretania Tingitana

Současný název lokality	Antický název lokality	Stát	Typ nálezu
Walili/Madinat Walili/ Qasr Fara'ün	Volubilis	MA	Mithraeum (CIMRM 159 = Chatelain 1919); oltář s nápisem (CIMRM 160 = HD027403); deska s nápisem (CIMRM 161 = HD027406).

3.1 Africa Proconsularis (et Numidia)

[001-Afr] 'Abū Nudžajm/Bu Ndžem (ant. Gholaiia) [4 E6]

Z lokality 'Abū Nudžajm, nazývané v období antiky Gholaiia, kde se od 3. století nacházela římská pevnost tvořící součást *Limes Tripolitanus*, pochází jediný nález s možnou relevancí pro studium římského kultu boha Mithry, a to [001-Afr-001] nápis¹ vytesaný do úhelného kamene klenutého oblouku (0,33 × 0,36 × 0,31 m), který byl pořízen mužem jménem Peticius Pastor a zasvěcen *Soli invicto*. Toto oslovení neumožňuje jednoznačné ztotožnění uvedeného božstva s Mithrou. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[002-Afr] 'Al-Kāf/El Kef (ant. Sicca Veneria) [3 G4][4 A2]

Ve zdi z arabského období situované v blízkosti římské studny byl nalezen [002-Afr-001] kamenný blok s nápisem² (rozměry nezjištěné), zasvěcený *Deo Soli*. Nález, učiněný nejspíše v roce 1880, neposkytuje žádné indicie, které by naznačovaly, že je tímto oslovením míněn Mithra. Jeho mithraistický status je tím pádem velmi nepravděpodobný a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[003-Afr] 'Al-Qanṭara/El Kantara (ant. Calceus Herculis/Ad Calceum Herculis) [3 F5]

V období antiky se dnešní městečko 'Al-Qanṭara nazývalo Calceus Herculi. Nacházelo se na cestě spojující Lambaesis, správní centrum provincie Africa Proconsularis (a později Numidia), s provinčními hraničními oblastmi a byla v něm umístěna římská vojenská posádka. V blíže neurčené době před rokem 1925 zde byl objeven [003-Afr-001] oltář s nápisem³ (0,6 × 0,25 × 0,24 m), který pořídil Aufustus (nebo Rufusius) Adiutor, *b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)*, a zasvětil jej *Deo Soli / [A]ug(usto)*. Mithraistický charakter nápisu je značně nejistý, a proto jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.⁴

[004-Afr] 'Annāba (ant. Hippo Regius) [3 G4] [4 A1]

Mezi latinskými nápisy v kameni uloženými v pařížském muzeu Louvre se nachází rovněž [004-Afr-001] dedikační nápis ve formě *Mithrae Secundinus*.⁵ Jako místo původu je uváděna 'Annāba, v období antiky významné přístavní město Hippo Regius. Další podrobnosti nejsou známy.

[005-Afr] Bū 'Arāda (ant. Aradi) [3 G4]

Z této lokality pochází [005-Afr-001] deska s nápisem⁶ (0,455 × 0,53 m) dedikovaným *Soli Invicto Aug(usto)*. Vzhledem ke skutečnosti, že tento nápis byl pořízen *pro salute* císaře Juliana, je možné jeho vznik datovat do rozmezí let 361–363. Dedikace ve formě *Soli Invicto Aug(usto)* se s největší pravděpodobností netýká Mithry,⁷ ale Neporazitelného Slunce uctívaného v rámci veřejného kultu, o jehož obnovení císař Julianus usiloval. Nápis z tohoto důvodu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

1) *CIMRM* 116 = *CIMRM* II, s. 18 = HD059757 = *IRT* 917.

2) *CIMRM* 147 = *BCTH* 1911, s. 307 = *AE* 1912, č. 16 = *ILAf*, č. 596 (s. 173) = HD027870.

3) Carcopino 1925: 50 = *AE* 1925, č. 125 a s. 24, pozn. 97 = HD025891.

4) Z epigrafického materiálu známe pouze jeden jediný případ, kdy byl oltář dedikovaný *Soli / Aug/usto* prokazatelně nalezen v mithraistickém kontextu, a to v mithraeu ve Svištově v Horní Moesii na území dnešního Bulharska, viz *AE* 1998, č. 1128 = *AE* 2001, č. 1734 = HD043300. Mithrův kult zde však fungoval společně s kultem Neporazitelného Slunce, a je tudíž pravděpodobné, že epitet *Deus Sol Augustus* byl užíván spíše v prostředí veřejného slunečního kultu.

5) Ducroux 1975, č. 914 = EDCS-63300078.

6) Ferchiou 1988: 143–147 = *AE* 1988, č. 1110 = HD009617.

7) Ferchiou 1988: 144.

[006-Afr] El-Džem (ant. Thysdrus/ Thisdrus/ Θύσδρος) [3 H5] [4 B2]

Z El-Džemu, kde se v římském období nacházelo město Thysdrus, pochází jeden z nejnovějších mithraistických nálezů z oblasti severní Afriky. Jedná se o [006-Afr-001] dedikační nápis,⁸ který Mithrovi pořídil někdy po roce 373 *primipilus* druhé legie nazývané *Flavia Virtutis*.⁹ Podle dostupných informací nápis nebyl doposud publikován,¹⁰ proto jej řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[007-Afr] El-Gouisset (ant. Ucubi) [3 G4] [4 A2]

V této lokalitě nalezený [007-Afr-001] oltář s nápisem¹¹ (0,8 × 0,7 m) nese dedikaci *Deo Soli / Honori et / Virtuti*. Vzhledem k absenci jakýchkoli indicíí, které by poukazovaly na mithraistický kontext nálezů, je jeho mithraistický charakter krajně nepravděpodobný a oltář tak může být vyřazen ze seznamu relevantních nálezů.

[Geografická poznámka: Pro místo, kde se v období antiky nacházelo město Ucubi, se v současné době používá označení El-Gouisset.¹² Autoři koloniální éry k označení této lokality obvykle užívali toponymum Henchir-Kaoussat, které přejímá i Barringtonův atlas.]

[008-Afr] Chenšela (ant. Mascula Tiberia) [3 F5]

Z Chenšely, kde se nacházelo antické město Mascula Tiberia, pochází [008-Afr-001] oltář s nápisem¹³ (0,5 × 0,2 m) zasvěcený *Kautopati*, tedy jednomu z mithraistických světloňošů. Nápis pořídil otrok jménem Eutyces, který sloužil jako *vicarius* dalšího z císařských otroků, muže jménem Felicissimus působícího ve funkci výběrčího daní.¹⁴ Oba zřejmě náleželi mezi císařské otroky pověřené finanční správou provincie.¹⁵

[009-Afr] Choms (ant. Leptis Magna/Lepcis Magna/Λέπτις ἢ Μεγάλη) [4 D5]

Z Chomsu, starověkého města Lepcis Magna, pochází několik nálezů, které by mohly souviset s působením římského kultu boha Mithry v této oblasti. Jedná se především o [009-Afr-001] sošku světloňoše s nápisem¹⁶ (0,54 × 0,07 m) ve znění *Aristius Antiochus fec(it)* a [009-Afr-002] podstavec pro zřejmě párovou sošku se stejným nápisem.¹⁷ Přestože tento závěr nelze jednoznačně potvrdit, vzhledem k ustrojení zobrazené postavy a párovosti se s největší pravděpodobností skutečně jednalo o mithraistického světloňoše. Tyto monumenty řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

Méně jednoznačně již vyznívá situace ohledně nálezů [009-Afr-003] hlavy sochy mladíka s fryžskou čapkou¹⁸ (rozměry nezjištěné) identifikované jako vyobrazení Mithry. Vermaseren ve svém komentáři zmiňuje pro podporu tohoto závěru útrpný výraz sošky, stejně tak by se ale v tomto případě mohlo jednat o ztvárnění truchlícího Attida. Tento monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Ještě komplikovanější je případ [009-Afr-004] reliéfu s údajným vyobrazením Mithry¹⁹ (0,53 × 0,61 m). Podle popisu,²⁰ který Vermaseren

8) Slim 1982.

9) Rok 373 je možné chápat jako *terminus post quem*, neboť v tomto roce byla tato legie převelena do Afriky k potlačení Firmova povstání (probíhalo v letech 372–375).

10) Autor nejnovější studie věnované mithraistickým nálezům v severní Africe pouze opakuje informace obsažené již ve Slimově původní zprávě, viz Bel Faída 2020: 435.

11) *CIMRM* 143 = *CIL* VIII, suppl. 1, č. 15665 = D 3797 = EDCS-26100089.

12) Kallala 2013: 163, pozn. 1.

13) *CIMRM* 133 = *CIL* VIII.1, č. 2228 = D 4258 = EDCS-18300247.

14) Nápis Felicissima tituluje jako *Augg(ustorum) n(ostrorum) verna exactor*.

15) Clauss 1992: 249.

16) *CIMRM* 108/109a (*CIMRM* II, s. 17) = HD059519 = *IRT* 667a = Caputo 1949: 205 a tab. LVI, 1 a LVI, 3.

17) *CIMRM* 110/109b (*CIMRM* II, s. 17) = *IRT* 667b = Caputo 1949: 205.

18) *CIMRM* 111 = Caputo 1949: 207 a tab. LVI.2.

19) *CIMRM* 112.

20) *CIMRM* I, s. 88: „Mithra è nel suo abito particolare ed ha la gamba sinistra di carico, mentre la destra eflessa. Porta una lancia nella mano sinistra alzata. Il braccio destro è steso, ma, essendo incompletamente conservato, non si possiede

získal korespondenčně od Giacomina Caputa, by měl být Mithra na tomto reliéfu vyobrazen s kopím v levé ruce, což by bylo v rámci mithraistické ikonografie zcela nestandardní. Vzhledem k absenci jakýchkoli dalších podrobností a fotografií tohoto monumentu jej vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.²¹

[010-Afr] Qartādž (Kartágo) (ant. Καρχηδών/Carthago) [3 H4] [4 B1]

Vyhodnocení možných mithraistických nálezů z Kartága naráží na nedostatek spolehlivých informací. V roce 1949 zde byla nalezena [010-Afr-001] malá socha s vyobrazením tauroktonie²² (délka 0,5 m). Picard se domníval, že tento monument tvořil součást vybavení malého [010-Afr-M] mithraea, které se nacházelo v blízkosti místa nálezů, podotýká však, že nebylo archeologicky zachyceno.²³ Sochu s vyobrazením tauroktonie řadím na základě dostupného popisu mezi potvrzené mithraistické nálezy. Mithraeum vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických objektů, neboť nález tauroktonní sochy nelze přesvědčivě spojit s žádnými architektonickými pozůstatky.

Kusá zmínka hovoří rovněž o nálezů [010-Afr-002] dvou terakotových sošek s údajným vyobrazením Mithry, v jednom případě stojícího na hlavě býka,²⁴ ke kterému došlo již v roce 1899. Jelikož by toto vyobrazení Mithry bylo v rámci jeho kultu velmi netypické, je pravděpodobnější, že v tomto případě byl ztvárněným božstvem Jupiter Dolichenus.²⁵ Tyto dvě sošky vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Stejně postupují i v případě [010-Afr-003] nápisu na votivním daru²⁶ zasvěceném bohyni Tanit. Tento artefakt je datován do doby před vyvrácením Kartága Římany v roce 146 př. n. l., což jeho spojitost s římským kultem boha Mithry vylučuje, a to i v případě, že nápis skutečně zmiňuje Mithrovo jméno (což je nejisté).²⁷ Dalším možným monumentem vztahujícím se k římskému kultu boha Mithry je značně fragmentární nápis²⁸ dedikovaný bohyni Velké Matce, datovaný do let 256–257. Jeho pořizovatel na něm ve výčtu svých náboženských funkcí patrně uvádí rovněž *felici corace* (jde o jedno z možných čtení),²⁹ která by mohla odkazovat na jeho zasvěcení do nejnižšího mithraistického stupně Havran.³⁰ Kvůli nejistému čtení řadím nápis mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

l'attributo od oggetto portato in mano.“ („Mithra je zobrazený ve svém charakteristickém oděvu, má levou nohu zatíženou, zatímco pravou pokrčenou. Ve zdvižené levé ruce třímá kopí. Pravá ruka je natažená, ale protože se zachovala neúplně, atribut nebo předmět, který nesl v ruce, se nedochoval.“)

21) Clauss (1992: 246) ve svém přehledu uvádí pro Leptis Magna tři nápisy a pět reliéfů. V poznámkách pod čarou (Clauss 1992: 247 a pozn. 3–4) však neuvádí žádné dodatečné odkazy na jiný materiál než na nálezy uvedené výše. Jde tedy s největší pravděpodobností o Claussovu chybu ve výčtu.

22) *CIMRM* 119 a *CIMRM* II, s. 18; Vermaseren zde čerpá ze stručné zprávy poskytnuté Gilbertem Charlesem Picardem (1950: 130; obšírněji 1946–1949: 366–367, citace s. 366), informujícím o vykopávkách vedených Pierrem Cintasem: „*M. Cintas a découvert la partie inférieure d'un groupe de Mithra tauroctone long de 0 m. 50. Il ne subsiste que le corps de la bête agenouillée, sur la gorge de laquelle se précipitent le chien et le serpent, pendant que le scorpion se prépare à piquer les organes sexuels. Du dieu même ne se voit plus que le genou appuyé sur le dos de la bête.*“ („Pan Cintas objevil spodní část sousoší s vyobrazením Mithry býkobijce o délce 0,5 metru, ze kterého se zachovalo jen tělo klečícího zvířete, na jehož hrdlo se vrhají pes a had, zatímco se štír chystá bodnout do pohlavních orgánů. Z božstva samotného zbylo jen koleno, které se opírá o záda zvířete.“).

23) Picard 1946–1949: 367.

24) *CIMRM* 118 a *CIMRM* II, s. 18, kde je podrobnější popis nálezů převzat z Gauckler 1899: 159.

25) Clauss 1992: 247, pozn. 2.

26) *CIMRM* 120 a *CIMRM* II, s. 18.

27) Interpretace nápisu viz Berger 1912; Honeymann 1940.

28) *BCTH* 1917, s. 86–87 = *ILAFr*, č. 356 (s. 104–105) = *AE* 1917–1918, č. 17 = *CCCA* V, č. 96–97 = Dubosson-Sbriglione 2018, č. 12 (s. 462) = HD026286.

29) EDH se například přiklání ke čtení *Of(f)elio corace*.

30) Nápisy podobného typu, ve kterých se objevují mithraistické stupně společně ve výčtu dalších kněžských hodností, sice známe i z jiných míst, objevují se však až od druhé poloviny 4. století (od doby tzv. pohanské reakce) a jejich pořizovateli jsou příslušníci významných senátorských rodin, viz např. [Rom-M-21-001], [Rom-M-21-002], [Rom-M-21-003], [Rom-M-21-004] a [Rom-M-21-005] níže.

[011-Afr] Qusanṭīnah (ant. Cirta/Constantina) [3 F4]

Existence [011-Afr-M] mithraea v antické Cirtě je vyvozována na základě čtení zde objeveného [011-Afr-001] nápisu,³¹ ve kterém jeho pořizovatel, muž jménem Publilius Ceionius Caecina Albinus,³² zmiňuje, že zasvětil *spel(a)eum cum [sig]/nis et ornamen[tis]*. Jelikož nápis nezmiňuje jméno božstva, kterému byla „jeskyně“ zasvěcena, nelze jednoznačně prokázat, že se skutečně jednalo o mithraeum. Hypotetické mithraeum a nápis proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Další [011-Afr-002] nápis³³ pocházející z této lokality, který se nachází na vodních hodinách a nese dedikaci *Invicto / Aug(usto) sac(rum)*, pak vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Tento veřejně přístupný monument s největší pravděpodobností zmiňoval některého z římských císařů a neměl tudíž žádnou spojitost s římským kultem boha Mithry.

[012-Afr] Šabrāta (ant. Sabratha/Sabrata) [4 C4]

Ze Šabráty pochází [012-Afr-001] fragment desky s nápisem³⁴ (0,4 × 0,37 m), který je obvykle rekonstruován ve formě *[D(eo)] S(ancto) M(ithrae) / [---]rino / [---]nvicto*. Jelikož tato interpretace ponechává prostor ke značným pochybnostem,³⁵ řadím tento artefakt mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Další artefakt v podobě [012-Afr-002] urny s údajným vyobrazením Mithry zabíjejícího býka³⁶ (0,135 × 0,34 × 0,3 m) vyřazuji ze seznamu relevantních mithraistických nálezů. Popis tohoto monumentu, zcela závislý na informacích poskytnutých Giacomem Caputem, je velmi neurčitý a vyvolává pochybnosti o správnosti identifikace zobrazené postavy jako Mithry (mohlo se jednat o bohyni Niké zabíjející býka).³⁷ Podrobnější popis nebo obrazovou reprodukcí tohoto monumentu se mi nepodařilo dohledat. Rovněž výskyt Mithrova vyobrazení na předmětu funerální povahy není doložen na žádném jiném mithraistickém monumentu.

[013-Afr] Sidi Ali bel Kassem (ant. Thuburnica) [3 G4] [4 A1]

V této lokalitě byly nalezeny [013-Afr-001] dva malé oltáře,³⁸ které nechal někdy v letech 304–321 pořídit konzul Quintus Aradius Rufinus,³⁹ z nichž jeden byl zasvěcen *Soli* a druhý *Lunae*. Jejich spojitost s Mithrovým kultem je za absence jakýchkoli podpůrných indicií krajně nepravděpodobná, a proto je vyřazuji ze seznamu mithraistických nálezů.

[014-Afr] Sidi 'Okba [3 F5]

Existence [014-Afr-M] mithraea v Sidi 'Okba zůstává hypotetickou možností založenou na nálezu [014-Afr-001] oltáře s nápisem⁴⁰ (rozměry nezjištěné), který nechal pořídit Marcus Messius Messor, příslušník jezdeckého stavu a *praef(ectus) co(hortis)*. Nápis je zasvěcen *Deo / Invicto* a obsahuje rovněž formulaci *denuo / constituit*, ovšem bez bližšího určení předmětu. Vzhledem ke skutečnosti, že obnova „jeskyně“ není explicitně zmíněna, je pravděpodobnější, že se výše uvedená formulace týká vlastního oltáře. Hypotetické mithraeum proto řadím

31) CIMRM 129 = EDCS-13002004 = LSA-2319 = CIL VIII.1, č. 6975 = AE 1912, č. 265 = AE 2011, č. 1524 = Lévi 1911: 267–269.

32) Publilius Ceionius Caecina Albinus působil v letech 364–367 jako správce provincie Numidia, viz PLRE I, s. 34–35 (Albinus 8). Tuto funkci však nápis neuvádí a vybudování mithraea, pokud jej nápis opravdu zmiňuje, lze tudíž chápat jako Albinovu soukromou aktivitu.

33) CIMRM 130 = CIL VIII.1, č. 6968 = EDCS-13001998.

34) CIMRM II, s. 18 = IRT 11 = HD059011.

35) Nápis jako mithraistický akceptuje jinak velmi kritický Claus (1992: 247, pozn. 5). Pochybnosti o mithraistickém statusu nápisu naopak vyjadřuje Gordon 1994: 474.

36) CIMRM 117.

37) CIMRM I, s. 89.

38) CIMRM 141a = EDCS-25601025 = CIL VIII, suppl. 1, č. 14688 = D 3937; CIMRM 141b = EDCS-26500726 = CIL VIII, suppl. 1, č. 10602 = CIL VIII, suppl. 1, č. 14689 = D 3938.

39) PLRE I, s. 775 (Rufinus 10).

40) CIMRM 144 = CIL VIII.1, č. 2483 (s. 953 a 1720) = AE 2010, č. 1822 = EDCS-20300062.

mezi možné, ale sporné mithraistické objekty. Zcela jistá není ani identita Neporazitelného boha, kterému je nápis zasvěcen, neboť Mithra tento epitet sdílel spolu s dalšími božstvy. Oltář s nápisem proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy.

[015-Afr] Skikda/Philippeville (ant. Rusicade/Thapsus) [3 F4]

V roce 1845 byl ve Skikdě objeven depot uložených soch, které patrně tvořily inventář místního [015-Afr-M] mithraea. To se však s největší pravděpodobností nacházelo na jiném místě než výše zmíněný depot a nebylo archeologicky odkryto.⁴¹ Mezi nálezy pocházejícími z tohoto mithraea uvádí Vermaseren následující artefakty: [015-Afr-M-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie⁴² (0,23 × 0,19 m), ze které se dochovala část těla býka bez hlavy a končetin a větší část Mithrovy postavy bez obou paží a pravého chodidla. Mithra má přes rameno u svého pravého boku pověšenou pochvu dýky; [015-Afr-M-002] socha Cauta⁴³ (0,63 × 0,6 m) na podstavci v obvyklém ustrojení a oděvu se zkříženými nohama, u jehož nohou se nachází lev a štír; [015-Afr-M-003] socha Cautopata⁴⁴ (0,63 × 0,6 m) na podstavci, ustrojeného ve stejném stylu jako předchozí socha Cauta. U nohou Cautopata se nachází vyobrazení delfína a blíže neidentifikovatelného ptáka. Pochodeň tohoto světlohoše byla odlomena; [015-Afr-M-004] soška bytosti se lví hlavou⁴⁵ (výška 0,54 m), která se vyznačuje trpasličím vzrůstem. Postava je oděná do tuniky a krátkého pláště a na hrudi před sebou drží v obou rukou klíč. Na podstavci u nohou postavy se nachází z obou stran piniové šišky; [015-Afr-M-005] fragment sochy zrození Mithry ze skály⁴⁶ (výška 0,42 m), ze které se zachovala část kamene kónického tvaru, kolem něhož se vine had; [015-Afr-M-006] váza s hadím motivem (výška 0,6 m, průměr 0,5 m);⁴⁷ [015-Afr-M-007] socha s vyobrazením božstva třímajícího roh hojnosti, s největší pravděpodobností boha Silvana.⁴⁸

Ze Skikdy by rovněž měla pocházet [015-Afr-001] hlava sochy zobrazující Mithru.⁴⁹ Vzhledem k absenci bližších informací je však obtížné relevantnost tohoto monumentu posoudit, a proto jej klasifikuji mezi možnými, ale spornými mithraistickými nálezy.⁵⁰

[016-Afr] Slouguia/Salūqija (ant. Chidibbia) [3 G4] [4 A1]

Zde nalezený [016-Afr-001] nápis,⁵¹ datovaný do rozmezí let 276–282, byl pořízen na počest císaře Marka Aurelia Proba a dedikován [*Deo*] *Soli Invicto*. Identifikace osloveného božstva jako Mithry je nejistá, s největší pravděpodobností zde bylo zmíněno sluneční božstvo uctí-

41) Fenech (1852: 33) o tomto nálezu totiž říká: „*Au bas de la ville, sur le coteau qui fait face au nord, vers la mer, une portion de canal recélaît ces statues. Avant l'heure de la dévastation, leur possesseur les y avait enfouies, et ravies ainsi aux Vandales, elles nous sont restées presque intactes.*“ („V dolní části města, na svahu obráceném k severu směrem k moři, se v části kanálu nacházely tyto sochy. V době před vyvrácením města Vandaly je tam zakopal jejich majitel, a tak zůstaly téměř neporušené.“). Vermaseren v komentáři k *CIMRM* 121 sice Fenechovu zprávu interpretuje jako nález mithraea, tento výklad je však ve zjevném rozporu s tím, co tento francouzský historik věcně říká. Rovněž Gsell (1898: 44, pozn. 7) na základě Fenechovy zprávy spekuluje, že: „*[o]n pourrait se demander si cette « portion de canal » n'était pas l'espace long et étroit qui se trouve en règle au centre des sanctuaires mithriaques et qui est flanqué de deux banquettes*“ („Mohli bychom se ptát, zdali tato ‚část kanálu‘ není dlouhým a úzkým prostorem, který se obvykle nachází uprostřed mithraistických svatyní a po stranách dvou pódíí“), zároveň však podotýká, že „*[m]ais c'est là une simple hypothèse que nous hasardons.*“ („Jde o pouhou hypotézu“).

42) *CIMRM* 122 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 1–2 = Gsell 1898: 45 a tab. VI, 1.

43) *CIMRM* 123 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 6–8 = Gsell 1898: 45–47 a tab. VI, 2.

44) *CIMRM* 124 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 3–5 = Gsell 1898: 45–47 a tab. VI, 3.

45) *CIMRM* 125 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 9–10 = Gsell 1898: 47–49 a tab. VI, 8 = B 12. [Vermaseren ve svém komentáři k tomuto monumentu pokládá předmět u nohou postavy za ananas, což je zjevně chyba vzniklá záměnou správného slova *pinecone* za *pineapple*.]

46) *CIMRM* 127 = Gsell 1898, 50–51 a tab. VI, 7.

47) *CIMRM* 128 = Delamare 1850, tab. 16, obr. 11–12 = Gsell 1898: 49–50 a tab. VI, 6.

48) *CIMRM* 126 = Gsell 1898: 54–56 a tab. VII, 5.

49) Hanoune 1987: 185, pozn. 13.

50) Je dokonce možné, že se jedná o hlavu sošky mladíka s fryžskou čapkou, kterou zmiňuje ve svém katalogu Gsell (1898: 52–53, tab. VI, 4). Gsell samotný ji však identifikuje jako sošku Attida a nikoli Mithry.

51) *CIMRM* 142 = *CIL* VIII.1, č. 1329 = *EDCS*-17701201.

vané v rámci oficiálního veřejného kultu. Této závěr podporuje i výskyt slova *municipium* ve třetím řádku nápisu, které poukazuje na jeho veřejný charakter. Nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[017-Afr] Sūq Ahrās (ant. Thagaste) [3 G4] [4 A2]

V této lokalitě nalezená [017-Afr-001] deska s nápisem⁵² (0,49 × 0,59 m), jejíž pořízení je datováno do roku 275, je zasvěcena *Soli Invicto*. Formulace nápisu, pořízeného *pro salute et incolunitate perpetui* císaře Aureliana, hovoří spíše pro jeho oficiální charakter. Nápis tedy s největší pravděpodobností zmiňuje slunečního boha prosazovaného tímto panovníkem a uctívaného v rámci oficiálního veřejného kultu. Nápis proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[018-Afr] Šemtū (ant. Simitthu/Simitthus/Simitu) [3 G4] [4 A1]

Jeden z nejnovějších potvrzených mithraistických nálezů ze severní Afriky pochází z místa starověkého městečka Simitthu, které se nacházelo na cestě mezi Kartágem a Hippo Regiem. Fragmentárně dochovaná [018-Afr-001] deska s nápisem⁵³ (0,18 × 0,27 × 0,05 m) byla pořízena buďto za vlády císaře Elagabala (vládl v letech 218–222) nebo Severa Alexandra (vládl v letech 222–235). Na čtvrtém řádku dochované části nápisu se objevuje formulace *solvit Cauten Cautopate[n ---]*. Nápis byl pořízen příslušníky římské armády a nese stopy *damnatio memoriae* (úmyslného vymazání části císařské titulatury poté, co dotyčný císař upadl po své smrti v nemilost).

[019-Afr] Ṭarābulus (Tripolis) (ant. Ἐώα/Oea/Osa) [4 C4]

Mithraistický charakter [019-Afr-001] hrobek⁵⁴ ženy jménem Aelia Arisuth a jejího manžela byl vyvozován na základě [019-Afr-002] nápisů⁵⁵ na jejich poklopech, ve kterých se vyskytuje formulace *quae lea iacet a qui leo iacet*. *Lea* a *leo* byly pokládány za iniciační tituly a připomínku předchozího mithraistického zasvěcení obou zemřelých.⁵⁶ Správnost této interpretace však komplikují přinejmenším dvě následující skutečnosti: zaprvé, hrobka sama nenese žádnou charakteristickou mithraistickou symboliku; zadruhé, členy mithraistických komunit byli pouze muži.⁵⁷ Nejnovější studie věnovaná analýze ikonografických prvků obou hrobek pak klade postavu Aelie Arisuth spíše do prostředí kultu bohyně Velké Matky a použitý titul *lea* odvozuje od její role sponzorky her v tripoliském cirku.⁵⁸ Z těchto důvodů vyřazují hrobky a nápisy ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[020-Afr] Tazūlt (ant. Lambaesis) [3 F5]

Za centrum římského kultu boha Mithry nejenom v provincii Africa Proconsularis (a později Numidia), ale v severní Africe obecně, můžeme pokládat starověké město Lambaesis (dnešní Tazūlt v Alžírsku), kde se nacházel velký vojenský tábor třetí římské legie (*legio III Augusta*).⁵⁹ Přítomnost římského kultu boha Mithry v této lokalitě byla známa již na základě předchozích sporadických epigrafických nálezů, v roce 1951 však byla definitivně potvrzena

52) *CIMRM* 146 = *CIL* VIII.1, č. 5143 (s. 1634) = D 580 = EDCS-13001384.

53) *AE* 1992, č. 1823 = HD053982 = Khanoussi 1991: 833, č. 4 = Sängner-Böhm 2014: 276–278 (s podrobnou diskusí ohledně datace nápisu).

54) *CIMRM* 113. Barevné fotografie tohoto monumentu viz stránky Rogera Pearse dostupné na: <<http://www.tertullian.org/rpearse/mithras/display.php?page=cimrm113>> [10. 9. 2022].

55) *CIMRM* 114–115 = *CIMRM* II, s. 17 = *IRT* 239a–b = HD033033 = HD059210 = HD033036 = *CIL* VIII, suppl. 3, č. 22687 = *CIL* VIII, suppl. 3, č. 22688 = *AE* 1904, č. 18 = *AE* 1904, č. 19 = *AE* 1904, č. 122 = *AE* 1924, č. 99 = *AE* 1929, č. 170.

56) Clermont-Ganneau 1903; Cumont 1913a: 183, pozn. 1.

57) Zevrubná argumentace ve prospěch tohoto závěru viz Chalupa 2005; Griffith 2006.

58) De Marre 2016.

59) Ohledně historie a působení této legie viz zevrubná monografie Le Bohec 1989.

objevem [020-Afr-M-01] mithraea I, které se nacházelo poblíž Asklépiova chrámu v blízkosti lambaeského kapitolu, tedy v samém centru zdejšího osídlení.⁶⁰

V prostorech mithraea byly učiněny následující nálezy: [020-Afr-M-001] oltář s nápisem⁶¹ (1,09 × 0,47 × 0,47 m) zasvěcený *Soli / deo / Invicto / Mithrae*, který nechal pořídit Marcus Valerius Maximianus, *leg(atus) Aug(usti) / pr(o) pr(aetore)*. Tento monument lze datovat do let 183–185, kdy Marcus Valerius Maximianus provincií Africa Proconsularis spravoval; [020-Afr-M-002] oltář s nápisem⁶² (0,81 × 0,52 × 0,52 m) zasvěcený *Deo Soli / Invicto / Mithr(a)e*, který nechal pořídit otrok jménem Celsianus, jenž působil v provinční správě jako *act(arius)*. Dobu pořízení nápisu lze datovat do období let 230–232, neboť jej Celsianus pořídil na počest a za bezpečí Gaia Fabia Fabiana Vetilia Luciliana, císařského správce provincie,⁶³ [020-Afr-M-003] oltář s nápisem⁶⁴ (1,24 × 0,64 × 0,64 m) zasvěcený *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*, který nechal pořídit Valerius Florus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) N(umidiae) m(ilitaris)*, správce Numidie pocházející z jezdeckého stavu. Jeho působení v Numidii je datováno do roku 303.

Z blízkosti tohoto mithraea pak pocházejí další nálezy, které souvisí nebo by mohly souviset s římským kultem boha Mithry. Prvním z nich je [020-Afr-001a] fragment kamenné desky⁶⁵ s nápisem, nalezený v roce 1919 poblíž Asklépiova chrámu. Tento nápis byl díky postřehu Jeana Marcillet-Jauberta spojen s již dříve na jiném místě nalezeným fragmentem [020-Afr-001b] nápisu⁶⁶ do rekonstruovaného [020-Afr-001] nápisu, který nese dedikaci *Invicto deo Soli / Mithrae* a který nechal pořídit Marcus Aurelius Decimu, správce provincie Numidie z jezdeckého stavu v letech 284–285.⁶⁷

Další monumenty, které souhrnně zmiňuje Vermaseren ve svém korpusu,⁶⁸ pak zahrnují [020-Afr-002] dva oltáře⁶⁹ dedikované Silvanovi a pořízené veliteli třetí legie, [020-Afr-003] oltáře zasvěcené planetám (*Comitibus Lunae*),⁷⁰ Herkulovi,⁷¹ Iorthobolovi⁷² a [020-Afr-004] svatyni zasvěcenou Sarápidovi.⁷³ Souvislost těchto nálezů s Mithrovým kultem je však ve všech případech nejistá. V její prospěch nehovoří v zásadě nic jiného než skutečnost, že byly nalezeny v blízkosti mithraea, byly pořízeny vojáky třetí legie (jak je tomu v případě oltářů zasvěcených Silvanovi a Ísidě a Sarápidovi) nebo vykazují další možnou, třebaže jakkoli volnou, souvislost s Mithrovým kultem.⁷⁴ Tyto nálezy proto vyřazují ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

Je velmi pravděpodobné, že ve starověké Lambaesis potom existovalo ještě minimálně jedno další [020-Afr-M-02] mithraeum II, které se ale doposud nepodařilo archeologicky zachytit. Ve prospěch této hypotézy hovoří interpretace [020-Afr-005] oltáře s nápisem⁷⁵ (rozměry nejištěné), nalezeného v blízkosti vojenského tábora, který nechal pořídit centurion třetí legie Aurelius Longinianus. Nápis totiž obsahuje formulaci *templum Invicti aere / suo a solo fecit*, a navzdory skutečnosti, že dotyčné božstvo není zmíněno plným jménem, se všeobecně usuzuje, že epitet *Invictus* v tomto případě označuje Mithru a zmiňovaným chrámem tudíž bylo

60) *CIMRM* 138A = Le Glay 1954.

61) *CIMRM* 138B = *AE* 1955, č. 79 = Le Glay 1954: 272–273 = HD019230.

62) *CIMRM* 138C = *AE* 1955, č. 80 = Le Glay 1954: 273–274 = HD019233.

63) Ohledně datace působení Gaia Fabia Fabiana Vetilia Luciliana v Africe, viz Birley 1950: 64 (č. 13).

64) *CIMRM* 138D = *AE* 1955, č. 81 = Le Glay 1954: 274–275 = HD019236.

65) *CIMRM* 138F = *AE* 1922, č. 22 = EDCS-46300015 = *BCTH* 1921, č. 6 (s. CCXLVII).

66) *CIMRM* 136 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 18235 = EDCS-51000101 [Vermaseren uvádí v případě tohoto nápisu chybně odkaz na *CIL* VIII, č. 18042].

67) Marcillet-Jaubert 1974 = *AE* 1973, č. 633 = HD011798.

68) *CIMRM* 138E

69) *BCTH* 1941–1942, č. 1 (s. 274–275) = *AE* 1942–1943, č. 37 = HD020499; *BCTH* 1941–1942, č. 2 (s. 275–276) = *AE* 1942–1943, č. 38 = HD020502.

70) *BCTH* 1920, XCI = *AE* 1920, č. 38 = *AE* 2010, č. 1837 = HD027376.

71) *BCTH* 1921, č. 5 (s. CCXLVII) = *AE* 1922, č. 21 = *AE* 2010, č. 1774 = HD025072.

72) Tento nálezy se mi na základě informací obsažených u *CIMRM* 138E nepodařilo dohledat.

73) Dedikace Sarápidovi v řečtině: *BCTH* 1918, s. CCLXIV; dedikace Ísidě a Sarápidovi v latině: *CIL* VIII.1, č. 2630 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 18100 = HD031297.

74) Jak je tomu například v případě oltáře zasvěceného planetám, jehož souvislost s Mithrovým kultem může být zdůvodňována důležitostí astrologických prvků v Mithrově kultu. To však samo o sobě k prokázání průkazné spojitosti monumentu s Mithrovým kultem nestačí.

75) *CIMRM* 135 = *CIL* VIII.1, č. 2676 = EDCS-20600126.

mithraeum. Druhou, i když svým významem slabší indicii poukazující na existenci dalšího mithraea v Lambaesis, pak poskytuje nález [020-Afr-006] fragmentu mramorového epistylu s nápisem⁷⁶ (0,25 × 1,166 × 0,16 m) ve znění *Deo Invicto Mithrae*, který mohl být součástí vstupu do mithraistické svatyně.⁷⁷

Mezi další potvrzené individuální mithraistické nálezy z Lambaesis pak náleží: [020-Afr-007] oltář s nápisem⁷⁸ zasvěcený *Deo Sol(i) In/victo Mi/thrae*, který nechal pořídit *prae/fect(us) leg(ionis)* Marcus Aurelius Sabinus. Tento vojenský velitel přišel do Afriky z pannonského Carnunta, jednoho z významných center Mithrova kultu; [020-Afr-008] nápis⁷⁹ zasvěcený *Deo In/victo / Mithrae*, který nechal, stejně jako jeden z oltářů nalezených v lambaeském mithraeu, pořídit Marcus Valerius Maximianus, senátorský správce provincie; [020-Afr-009] nápis⁸⁰ dedikovaný [*Deo Invicto*] *Mithrae*, pořízený na počest císaře Gaius Iulia Vera Maximina, známého též jako Maximinus Thrax (vládl v letech 235–238). Ohledně mithraistického charakteru dalších monumentů panuje určitá míra nejistoty. Jedná se o [020-Afr-010] nápis⁸¹ zasvěcený božstvu označenému pouze titulem *Invicto*, který nechal pořídit [A. I]ul(ius) Piso, velitel třetí legie v letech 176–180. Nápis se zachoval ve velmi fragmentární podobě a přesná rekonstrukce jeho znění je proto obtížná. Pochybnosti o mithraistickém charakteru tohoto nápisu vyjádřil již Vermaseren ve svém komentáři v *CIMRM* a skeptický názor zastává i Richard Gordon.⁸² Za mithraistický jej naopak pokládá Manfred Clauss.⁸³ Tento nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Ještě komplikovanější je situace ohledně interpretace dalšího fragmentárního [020-Afr-011] nápisu,⁸⁴ který je možné rekonstruovat jako *deo S[oli] / inv[icto] / Mithrae* nebo *deo S[aturno] / inv[icto] sac(rum)*.⁸⁵ Z tohoto důvodu jej řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Poslední monument v podobě [020-Afr-012] oltáře s nápisem,⁸⁶ který nechal *Soli* zasvětit senátorský správce provincie Lucius Ovinius Pudens Capella (datace nejistá, pravděpodobně 235–238),⁸⁷ pak vyřazují ze seznamu mithraistických nálezů. S největší pravděpodobností se jedná o dedikaci pořízenou v rámci veřejného kultu boha Slunce.

[021-Afr] Tiddis (ant. Tiddis/Castellum Tidditanorum) [3 F4]

Na možnou existenci [021-Afr-M-01] mithraea⁸⁸ v ruinách starověkého města Tiddis se usuzuje na základě [021-Afr-M-001] nápisu⁸⁹ obvykle čteného jako *I(nvicto) M(ithrae) cultore/s de suo a s/olo // aedificarun[ti]*, který byl nalezen u vchodu do jeskyně vytesané do skály. Není však zcela jisté, zda se hypotetické mithraeum nacházelo opravdu zde, protože předměty s ikonografickými motivy nalezené v okolí této jeskyně poukazují spíše na souvislost s kultem bohyně Velké Matky.⁹⁰ Tato skutečnost potom vyvolává otázku, zda nezávit možné čtení dedikace jako *I(deae) M(atri)*.⁹¹ Kromě možného mithraistického nápisu zmiňujícího existenci mithraea byl v blízkosti jeskyně nalezen rovněž [021-Afr-001] reliéf s vyobrazením býčí hlavy

76) *AE* 1973, č. 642 = *Le Glay* 1971: č. 26 (s. 150–151) = HD011822.

77) Clauss 1992: 249.

78) *CIMRM* 134 = *CIMRM* II, s. 19 = *CIL* VIII.1, č. 2675 (s. 1739) = D 4194 = EDCS-20600125.

79) *CIMRM* 137 = *CIMRM* II, s. 19 = *AE* 1915, č. 28 = HD029262.

80) HD021641 = *AE* 1906, č. 8.

81) *CIMRM* 139 = *AE* 1920, s. 36 = HD027370.

82) Gordon 1994: 474.

83) Clauss 1992: 248, pozn. 13.

84) HD011825 = *Le Glay* 1971, č. 27 (s. 151).

85) Saturn jako *deus invictus* viz *CIL* VIII.1, č. 2667 = EDCS-20600117. Srovnej též nápis [010-MaC-001] nalezený v městě Tōbna (ant. Thubunae) níže.

86) *Le Glay* 1988: č. 3 (s. 137) = *AE* 1988, č. 1122 = *AE* 1993, č. 1767 = HD009638.

87) *Le Glay* 1988: 138–142.

88) Barevné fotografie této jeskyně a některých nálezů viz <<https://www.livius.org/pictures/algeria/tiddis/tiddis-mithraeum/>> [10. 9. 2022].

89) *CIMRM* 162 = *CIMRM* II, s. 22 = *AE* 1942–1943, č. 87 = *AE* 1946, č. 225 = *AE* 1946, č. 228 = Carcopino 1942: 308–309 = Berthier 1945: č. 3 (s. 16–20) = HD020637.

90) *CIMRM* II, s. 22.

91) Dedikace v této formě však není doložena na žádném z dochovaných nápisů. V Africe nalezené nápisy zasvěcené této bohyni mají obvykle formu *Matri Deum Magnae Ideae*, viz např. HD012953, HD022262 a HD025407.

a stuhu.⁹² Přestože Manfred Clauss řadí tento monument mezi potvrzené mithraistické nálezy, jeho mithraistický charakter je sporný. Zobrazení býčí hlavy a stuhu není v rámci mithraistické ikonografie obvyklým motivem a opět odpovídá spíše symbolice související s kultem bohyně Velké Matky a Attida. Hypotetické mithraeum a rovněž nápis, který jeho existenci zmiňuje, společně s reliéfem s vyobrazením býčí hlavy řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

O existenci dalšího [021-Afr-M-02] mithraea, o kterém spekuloval Berthier,⁹³ nejsou k dispozici žádné dodatečné zprávy. Nález tedy s největší pravděpodobností nebyl potvrzen a může být vyřazen ze seznamu relevantních mithraistických objektů.⁹⁴

[022-Afr] Tīmḡād (ant. Thamugadi/Colonia Marciana Ulpia Traiana Thamugadi) [3 F5]

Z Tīmḡādu, starověkého Thamugadi, pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je [022-Afr-001] fragment sochy⁹⁵ zobrazující s největší pravděpodobností mithraistického světlohoše. Tento závěr nicméně není zcela průkazný a monument proto řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Další z nálezů v podobě [022-Afr-002] nápisu,⁹⁶ který nechal pořídit *augustalis* Valerius Carpus, vyřazují ze seznamu mithraistických monumentů, protože je dedikován [S]oli *Aug(usto)* a blíže neurčená socha, kterou dedikace zmiňuje, stála na místním fóru a měla tak zjevně veřejnou povahu.⁹⁷

[023-Afr] Zāna El Beidā' (ant. Diana Veteranorum) [3 F5]

Zde nalezený [024-Afr-001] oltář s nápisem⁹⁸ (0,82 × 0,47 m), datovaný do roku 284, je dedikován několika božstvům, mezi kterými je uveden rovněž *Sol Mithras*. Jako relevantní pro historii římského kultu boha Mithry lze nápis pokládat z toho důvodu, že jeho pořizovatel, Marcus Aurelius Decimus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) / p(rovinciae) N(umidiae)*, se objevuje na nápisě z Lambaesis rovněž zasvěceném Mithrovi,⁹⁹ což poukazuje na aktivní angažmá této postavy v Mithrově kultu.

3.2 Creta et Cyrenaica

[001-Cyr] Šahāt (ant. Κυρήνη/Cyrene/Cyrenae) [4 H4]

Z nejvýznamnějšího z pěti řeckých měst v římské provincii Creta et Cyrenaica, starověké Kyréné (nacházel se poblíž současného libyjského města Šahāt), pocházejí dva možné mithraistické nálezy. Prvním z nich je [001-Cyr-001] fragment sochy s vyobrazením tauroktonie,¹⁰⁰

92) Clauss 1992: 247, pozn. 6. Clauss zde odkazuje na Voorwinden & Berthier 1974: 183, obr. 9.

93) Berthier 1945: 20.

94) Manfred Clauss (1992: 246 a 247, pozn. 6) nicméně překvapivě uvádí nález dvou mithraeí jako potvrzený, ovšem bez odkazu na jakékoli podpůrné zdroje.

95) *CIMRM* 131. Popis je založen na krátké Cumontově zprávě v *BAntFr* 1905, s. 255–257 (s fotografií monumentu).

96) *CIMRM* 132 = *CIL* VIII.1, č. 2350 = *CIL* VIII, suppl. 2, č. 17815 = EDCS-20100178.

97) Clauss 1992: 283.

98) *CIMRM* 140 = *CIL* VIII.1, č. 4578 = D 03091 = HD033595. Celá dedikace na tomto nápisě zní: *Iovi Optimo / Maximo Iuno/ni Reginae Min/ervae sanctae / Soli Mithrae / Herculi Mar/ti Mercurio / Genio loci di/is deabusque / omnibus*.

99) Viz [020-Afr-001] výše.

100) *CIMRM* 107 = Ghislanzoni 1927: 204, pozn. č. 1. Ghislanzoniho popis nálezu je následující: „A Cirene, facendosi lavori di livellamento nel piazzale della fonte di Apollo, poco lunghi dalle terme da noi scavate, si è rinvenuta una scultura purtroppo assai mutila, la quale certo si riferisce al culto mitriaco. Sopra una base quasi rettangolare (lung. m. 0.55, largh. m. 0.21) è abbattuto un toro, mancante della testa, il quale ha la gamba posteriore destra distesa, e su questa preme il piede destro d'un uomo, con parte della gamba. Il toro ha nella spalla destra un buco stretto, nel quale si conficcava il pugnale, col quale il dio lo aveva colpito. Sul dorso dell'animale sono gli attacchi del corpo di Mitra. La scultura riproduceva quindi, a tutto tondo, la figurazione di Mitra Tauroktonos, che vediamo in quasi tutti i rilievi mitriaci.“ („V Kyréné byla při zarovnávání náměstí před Apollónovým pramenem nedaleko lázní, které jsme vykopali, nalezena socha, bohužel velmi poškozená, která jistě souvisí s Mithrovým kultem. Na téměř obdélníkovém podstavci [délka 0,55 m, šířka 0,21 m] je vytesán býk, kterému chybí hlava, s nataženou pravou zadní nohou, ke které je přitisknuto lidské chodidlo a část

jehož popis uveřejněný Ghislanzonim přejímá Vermaseren v *CIMRM*. Fragment byl nalezen poblíž Apollónova pramene v místech, kde se nacházely městské lázně. Jiné zdroje nebo obrazové reprodukce tohoto monumentu se mi nepodařilo dohledat. Ghislanzonihovo popis je však natolik přesvědčivý, že tento monument může být zařazen mezi potvrzené mithraistické nálezy. Druhým možným mithraistickým monumentem je [001-Cyr-002] hlava sochy mladíka s fryžskou čapkou.¹⁰¹ V tomto případě je nicméně nejisté, zda se o vyobrazení Mithry opravdu jedná, neboť socha mohla rovněž zobrazovat Attida.¹⁰² Tento monument proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy. Tvrzení Sandra Stucchiho,¹⁰³ že se v Kyréně poblíž chrámového okrsku boha Apollóna nacházela skalní komora tesaná do skály, která sloužila jako [001-Cyr-M] mithraeum, bylo pečlivě a přesvědčivě zpochybněno Richardem Gordonem.¹⁰⁴ Existenci mithraea v Kyréně nelze vyloučit, téměř s naprostou jistotou se však nenacházelo v místech navržených Stucchim.

3.3 Mauretania Caesariensis

[001-MaC] 'Ain Gahra/El-Gahra [3 E5]

V místě nazývaném 'Ain Gahra/El-Gahra se v římském období nacházela vojenská pevnost, jejíž antické jméno se nedochovalo.¹⁰⁵ Z této lokality pochází [001-MaC-001] oltář s nápisem zasvěcený *Soli Invicto / Mithrae*,¹⁰⁶ na jehož dedikaci se podílely tři osoby: 1) [Iu]lius nebo [Ae]lius Florus, *centurio* třetí legie; 2) [C(aius) Iuli]us Pastor,¹⁰⁷ *decurio* první jízdní jednotky pocházející z Pannonie; 3) [Pom]ponius Ma/[xi]mus, *beneficiarius consularis*. Všichni zmiňování prokazují vazby na římskou armádu. Přítomnost Pomponia Maxima pak s velkou pravděpodobností naznačuje, že se v místě římské pevnosti nacházela rovněž obchodní stanice.¹⁰⁸

[002-MaC] 'Ain Toukria, Chemīstī [3 D4]

V místě nazývaném 'Ain Toukria se v římském období nacházela vojenská pevnost, jejíž antické jméno zůstává neznámé. V této lokalitě byla nalezena [002-MaC-001] mramorová deska s nápisem¹⁰⁹ zasvěcená *D[e]o So[li] Mit(h)r[ae]* a pořízená *pro salute* císaře Gordiana III. Zhotovitelem nápisu byl Aurelius [--]i[--]sius, *trib(unus) coh(ortis) Sa(rdorum)*, která byla na daném místě dislokována v letech 238–244.¹¹⁰ Aurelius pořídil dedikaci *cum suis*, což v tomto případě s největší pravděpodobností označuje rodinné příslušníky a nikoliv jemu podřízené vojáky.¹¹¹

nohy. Býk má v pravém rameni úzký otvor, v němž byla zabodnuta dýka, kterou ho bůh bodnul. Na hřbetě zvířete jsou místa úchytů Mithrova těla. Socha byla opracována po celém obvodu a reprodukovala postavu Mithry *tauroktona*, kterou vidíme téměř na všech mithraistických reliéfech.“)

101) *CIMRM* 106 = Ghislanzoni 1927: 164–165 (č. 6) a tab. XX, obr. 7. Viz též Ensoli Vitozzi 1992: pl. XXI, 3 (nestránkovaná příloha). Hlava sochy byla nalezena v prostorách Ísidina chrámu v Kyréně.

102) Gordon 1976a: 214.

103) Stucchi 1975: 266–267; 1981.

104) Gordon 1976a.

105) Laporte 2004: 458–477.

106) *CIMRM* 153 = *CIL* VIII, suppl.2, 18025 = *AE* 1888, č. 1 = *AE* 1992, č. 1855 = Carcopino 1925: č. I (s. 49).

107) Stejný člověk je pravděpodobně zmíněn i na náhrobním nápisu nalezeném ve Wād Ša'ir v Alžírsku, viz *AE* 1992, č. 1859 = HD054002. Pokud je tato identifikace správná, jméno osoby zmíněné na oltáři z 'Ain Gahry může být doplněno jako Gaius Iulius Pastor.

108) Clauss 1992: 250.

109) *CIMRM* 152 = *CIMRM* II, s. 21 = *CIL* VIII, suppl.3, č. 21523 = EDCS-26800757.

110) Ohledně datace nápisu viz Clauss 1992: 250 a Ruij 2004: 1431, pozn. 52. *CIMRM* 152 datuje nápis na základě odlišné rekonstrukce nápisu chybně do období 180–192, kdy byl římským císařem poslední ze zástupců antoninovské dynastie Commodus.

111) Clauss 1992: 250.

[003-MaC] Bir Ḥaddāda (ant. Centenarium Solis) [3 F4]

Zde nalezená mramorová [003-MaC-001] deska s nápisem¹¹² zmiňuje, že Septimius Flavianus, *v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) Maur(etaniae) Sitif(ensis), centenarium / Solis a solo construxit et dedicavit*. Není jasné, z jakého důvodu Vermaseren tento nápis zařadil do *CIMRM*, neboť *centenarium* označuje typ zemědělských usedlostí s fortifikací, které se stavěly podél *Limes Tripolitanis*. *Centenarium Solis* je tak s největší pravděpodobností vlastním jménem konkrétní pevnostní usedlosti, kterou nechal správce provincie Septimius Flavianus vybudovat a zasvětit Slunci, a nikoli označením mithraea nebo dedikací Mithrovi. Nápis proto vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[004-MaC] Chemīs Miliāna/Affreville (ant. Manliana) [3 D4]

Sekundárně využitý a ve zdi místní mešity nalezený [004-MaC-001] kámen s nápisem¹¹³ nese dedikaci *Soli / invic/to*. Mithraistický charakter nápisu je nejistý, neboť nelze jednoznačně potvrdit, že je tímto oslovením míněn Mithra. Nápis proto řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[005-MaC] Madīnat Al-Džazā'ir (Alžír) (ant. Icosium) [3 E4]

V roce 1861 byl v tomto přístavním městě objeven [005-MaC-001] oltář s nápisem,¹¹⁴ který nese dedikaci ve formě [---] / *Mithrae*. Jeho pořizovatelem byl Aphrodisius, otrok ve vlastnictví rodu Corneliů, původem zřejmě z východní části Římské říše.

[006-MaC] Mūzāja [3 E4]

Čtení dedikace na fragmentárně dochovaném [006-MaC-001] sloupu s nápisem jako [S]ol(i) *inv(icto)*, tedy v podobě, v jaké jej uvádí Vermaseren, je velmi nejisté.¹¹⁵ *CIL* uvádí rovněž variantu *L COE[...]/IECV*, což by spojitost s Mithrovým kultem vylučovalo. Nápis proto vyřazuje ze seznamu relevantních mithraistických nálezů.

[007-MaC] Sētīf (ant. Sitifis) [3 F4]

Z místa, kde se v období Římské říše nacházelo město Sitifis, pochází [007-MaC-001] reliéf s vyobrazením tauroktonie a nápisem,¹¹⁶ objevený v roce 1861 během hloubení základů budovy kasáren francouzské jízdy. Popis v *CIMRM* ji charakterizuje jako primitivní a vykazující několik ikonografických anomálií: Mithra je na tomto monumentu oděný do šupinové zbroje, býk je zobrazen jako kráčící a nikoli přitisknutý k zemi a busty Slunce a Měsíce v horních rozích reliéfu jsou zobrazeny v opačných pozicích než je obvyklé (Slunce se na tomto reliéfu nachází vpravo a Měsíc vlevo). Na horním oblouku symbolizujícím jeskynní klenbu a na spodním okraji reliéfu se nachází nápis ve znění *Deo Invicto Mytre (sic!) leg(io) II Herculiae fec(it) / co(ho)r(te)s X et VII votum solverunt / l(ibentes) a(nimo)*. Na základě čtení tohoto nápisu lze dedikaci reliéfu datovat do rozmezí let 298–299, kdy Maximianus Herculius přesunul část jednotek císařem Diokleciánem založené druhé legie zvané *Herculia* do Mauretanie.¹¹⁷ Zda byla dedikace pořizena v rámci již existující severoafrické komunity, nebo se o její založení postarali až příchozí vojáci původem z Balkánského poloostrova, zůstává otevřenou otázkou.¹¹⁸

112) *CIL* VIII.2, č. 8713 = *CIMRM* 150 = EDCS-24900502.

113) *CIMRM* 157 = *CIL* VIII.2, č. 9629 = EDCS-25300005.

114) *CIMRM* 151 = *CIL* VIII.2, č. 9256 = EDCS-23500012 = Le Glay 1968: 47 a obr. 34 (s. 48).

115) *CIMRM* 154 = *CIL* VIII.2, č. 9281 = EDCS-23500035.

116) *CIMRM* 148/149 = *CIMRM* II, s. 21 = *TMM* II, č. 283 (s. 405) a obr. 328 = *TMM* II, č. 539 (s. 170) = Desjardins 1882 a tab. XIII = *CIL* VIII, č. 8440 (s. 1919) = D 4195 = *AE* 1953, č. 264 = EDCS-24400489.

117) Zaharide 1983: 252–253.

118) Claus 1992: 250–251.

[008-MaC] Šeršell (ant. Iol Caesarea/Colonia Claudia Caesarea) [3 D4]

Ze správného centra provincie Mauretania Caesariensis, Iol Caesarea, pocházejí dva možné mithraistické monumenty. Prvním z nich je [008-MaC-001] oltář s nápisem¹¹⁹ nesoucí dedikaci *Deo Invict[o] / s[a]c[r]um*. Jelikož Mithra sdílel tento epitet i s jinými bohy, nápis řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Druhým nálezem je [008-MaC-002] oltář s nápisem,¹²⁰ který nese dedikaci *Soli Invicto*. Bez dalších kontextuálních indicií nelze jednoznačně rozhodnout, zda se pod tímto oslovením skrýval Mithra, nebo sluneční božstvo uctívané v rámci veřejného kultu. Nápis z tohoto důvodu řadím mezi možné, ale sporné mithraistické nálezy.

[009-MaC] Timziouin, Saïda (ant. Lucu) [3 C5]

V této lokalitě byl v roce 1882 objeven poručíkem francouzského dělostřelectva Pelletierem¹²¹ [009-MaC-001] fragment reliéfu s vyobrazením tauroktonie¹²² (1,22 × 1 m) ve standardním provedení. Zachovala se levá polovina reliéfu s vyobrazením Cautopata v postoji se zkříženými nohama, sklánějícího pochodeň drženou oběma rukama k zemi, Mithry od pasu dolů s jeho vlajícím pláštěm a zadní části těla býka, jehož ocas se proměňuje ve tři obilné klasy. Ze zvířat jsou na zachované části monumentu patrní havran sedící na skalnatém okraji jeskyně, had a štír v blízkosti býčích varlat.

[010-MaC] Ṭobna (ant. Tubunae/Thubunae/Tubonae) [3 F5]

Ze starověkých Tubunae pocházející [010-MaC-001] nápis,¹²³ který nechal pořídit M(arcus) Iul(ius) Neon, je dedikován *S(oli) I(nvicto) D(eo)* nebo *S(aturno) I(nvicto) D(eo)*. Jelikož nelze jednoznačně prokázat, že osloveným božstvem byl skutečně míněn Mithra,¹²⁴ řadím tento nápis mezi možné, ale sporné nálezy.

[011-MaC] Zrāja (ant. Zarai) [3 F5]

Zde nalezený [011-MaC-001] kámen s nápisem¹²⁵ (1 × 0,5 m) je dedikován *Soli / deo / Aug(usto)*, což jeho mithraistický status s velkou mírou pravděpodobnosti vylučuje. Nápis vyřazuje se seznamu mithraistických nálezů.

3.4 Mauretania Tingitana

[001-MaT] Walīlī/Madīnat Walīlī/Qasr Fara'ūn (ant. Volubilis) [3 A5]

V jednom z center římské provincie Mauretania Tingitana, ve starověkém městě Volubilis, se s určitou mírou pravděpodobnosti nacházelo [001-MaT-M] mithraeum,¹²⁶ které bylo odkryto v roce 1919 během vykopávek prováděných poblíž římského akvaduktu.¹²⁷ O přesném architektonickém plánu mithraea nejsou známy bližší podrobnosti, mělo se nicméně jednat o místnost obdélníkového půdorysu, ve které byly kromě kostí hovězího dobytka a keramiky¹²⁸ nalezeny i následující artefakty: [001-MaT-M-001] mramorová deska s nápisem¹²⁹ (0,56 × 0,97 m) pořízená v roce 192 na počest císaře Commoda (který je na nápisu titulován

119) *CIMRM* 155 = *CIL* VIII.2, č. 9322 = EDCS-23500077.

120) *CIMRM* 156 = *CIL* VIII.2, č. 9331 = EDCS-23500086.

121) De La Blanchère 1883: 68. Lapaine (1886: 298) nicméně uvádí, že jejím nálezcem byl kapitán Graulle, tehdejší šéf oddělení pro arabské záležitosti v blízké Saïdē.

122) *CIMRM* 158 = *TMM* II, č. 282 (s. 405) a obr. 327 = De La Blanchère 1883: tab. VII, obr. 4, č. 5 = Lapaine 1886: tab. 8.

123) Janon 1962–1965 = *AE* 1967, č. 593 = HD015358.

124) Viz podrobná diskuse v Janon 1962–1965: 173.

125) *CIMRM* 145 = *TMM* II, č. 536 (s. 169) = *CIL* VIII.1, č. 4513 = EDCS-23100344.

126) *CIMRM* 159.

127) Chatelain 1919: 442.

128) Chatelain 1919: 444.

129) *CIMRM* 161 = *CIMRM* II, s. 21 = *AE* 1920, č. 48 = *AE* 1998, č. 1596 = *AE* 2004, č. 1892 = *AE* 2006, č. 1822 = *IAM* II, č. 363 = HD027406 = Chatelain 1921: č. 2 = 39 (s. 69).

jako *Invictus Felix Hercules Romanus*) božstvu, které je na nápise identifikováno pouze prostřednictvím epithetu *Invicto*. Pořizovatelem tohoto artefaktu byl Aurelius Nectoreca, (*centurio vex(illariorum) Britt(annicianorum)*).¹³⁰ Vzhledem k nálezovým okolnostem a rovněž skutečnosti, že Aurelius Nectoreca byl také pořizovatelem druhého ze zdejších nálezů, [001-MaT-M-002] oltáře s náním (1,07 × 0,52 m) zasvěceného *I(nvicto) D(eo) M(ithrae)*,¹³¹ lze usuzovat, že se pod epithetem *Invictus* i v případě prvního nánís skrýval bůh Mithra a nikoli císař Commodus.¹³² Oba výše uvedené artefakty řadím mezi pravděpodobné, ale ne zcela jednoznačně potvrzené mithraistické nálezy. Ke stejnému závěru se přikláním i v případě mithraea, které klasifikuji jako pravděpodobný, ale ne zcela jednoznačně potvrzený mithraistický objekt.¹³³ [Geografická poznámka: Barringtonův Atlas nebo Manfred Clauss uvádějí jako moderní místo nálezu Ksar Pharaoun, což je s největší pravděpodobností variantní přepis arabského toponyma Qasr Fara'un („Faraonova pevnost“), kterým byly ruiny starověké Volubilis lidově označovány. Standardní moderní název v arabštině pro starověkou Volubilis je Madinat Walili.]

130) Jméno této vojenské jednotky bylo dříve rekonstruováno jako *vexillatio Brittonum*. *AE* 2004, č. 1894, však navrhuje na základě nánísu *AE* 2001, č. 2148 = HD047317, objeveného v místech, kde se nacházelo antické město Sala (současná Šalla v Maroku), modifikované čtení v podobě *vexillatio Britannicianorum*.

131) *CIMRM* 160 = *CIMRM* II, s. 21 = *AE* 1920, č. 47 = *AE* 1998, č. 1596 = *AE* 2004, č. 1893 = *AE* 2006, č. 1821 = *IAM* II, č. 364 = HD027403 = Chatelain 1921: č. 3 = 40 (s. 69–70).

132) Viz zevrubná diskuse v Brahmi 2008: 198–200. Závěr, že epithet *Invictus* na tomto náním oslovuje císaře Commoda, hájí např. Michael P. Speidel (1993).

133) Viz zevrubná diskuse v Brahmi 2008: 202–204.